

8. Баймырзаев Б.А. Эл сөзү-элге. (Баш сөз) Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөндөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) (Түзгөн: Б. Баймырзаев), II том: Хрестоматия. – Бишкек: “COLOR” басмасы, 2017, 3-21-б.

УДК 53:22:3

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-295-300

Мамбетакунов Э.М., Калыбеков А.

Ж. Баласагынын атындагы КУУ

Мамбетакунов Э.М., Калыбеков А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Mambetkunov E.M., Kalybekov A.

KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ЧЫГАРМАСЫНДА ТАБИЯТ
КУБУЛУШТАРЫНЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ
ОПИСАНИЕ ПРИРОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ В ПОЭМЕ “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
NATURAL PHENOMENA OF THE UNIVERSE IN THE POEM “GRACEFUL
KNOWLEDGE” ZHUSUP BALASAGYNA**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада улуу акын Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында баяндалган табият кубулуштары Тенир Тоо аскаларында сакталган байыркы астрономиялык билимдердин таасири менен түзүлгөндүгү жана алардын өнүгүшү баяндалды. Орто кылымга чейин жашаган дүйнөнүн геоборбордук системасы ыр менен баяндадып, алардын жайгашуу ирети жана асман сферасында кыймылынын ылдамдыгы так көргөзүлгөн. Асман сферасында зодиак топ жылдыздар боюнча Күндүн жылдык кыймылы менен күн календарын баяндап жазган. Күн календары Омор Хаямдан 10 жыл мурда, 1069-жылы түзүлгөн. Планеталардын, зодиак топ жылдыздардын аттары түрк тилинде жазылып, азыркы кыргыз тилине окшош экендиги аныкталды.

Аннотация: В данной статье описаны представления великого поэта Жусупа Баласагына в его поэме «Благодатное знание» о природных явлениях и их развитии, сформированные под влиянием древних астрономических знаний, сохранившихся в скалах Тянь-Шаня. В поэме в стихотворной форме описана геоцентрическая система мира до Средневекового периода, наглядно показан порядок расположения небесных светил и скорость движения по небу. В небесной сфере по зодиакальным созвездиям воспроизведено движение Солнца и составлен солнечный календарь. Солнечный календарь был создан в 1069 году, за 10 лет до Омара Хайяма. В поэме названия планет даны на турецком языке, а названия зодиакальных созвездий аналогичны современному кыргызскому языку.

Abstract: In this article, the creation of an astronomical model of the world, described in the poem “Blessed Knowledge” by the great poet Yusup Balasagyn, was created under the influence of ancient astronomical knowledge preserved in the rocks of the Tien Shan, and their development was described. In the poem, the geocentric system of the world that lived before The Middle Ages, the order of their location and the speed of movement across the sky are clearly shown. In the celestial sphere, he described the movement of the Sun according to the zodiacal constellations and compiled a solar calendar according to the zodiacal constellations. The solar calendar was created in 1069, 10 years before Omor Khayam. In the poem, the planets are written in Turkish, and the names of the zodiac constellations are similar to the modern Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: Күн; Ай; жылдыз; календарь; зодиак; Сатурн; Юпитер; Марс; Чолпон; Аркар; Үркөр; Босого; Саратан; петроглиф.

Ключевые слова: Солнце; Луна; звезда; календарь; зодиак; Сатурн; Юпитер; Марс; Венера; Овен; Телец; Близнецы; Рак; петроглиф.

Keywords: Sun; Moon; star; calendar; zodiac; Saturn; Jupiter; Mars; Venus; Aries; Taurus; Gemini; Cancer; petroglyph.

Жусуп Баласагындын (1018-1086) «Кутадгу билиг» деп аталган чыгармасы дүйнөлүк маданияттын асыл мурастарынын бири. Акындын дидактикалык мүнөздөгү дастанында табигый жана гуманитардык илимдердин проблемаларынын кеңири спектрин чагылдырылган.

Сөз баштадым Теңирдин аты менен,
Жараткан бар күнөөмдү кечирсе экен.
Жаратты эрки менен Аалам, Жерди,
Ааламга жарыктыкка Күн, Ай берди,
Тегеренме асманды жасап койду,
Түбөлүк тынымы жок айлампалуу.

[1, 57-б.]

Жусуп Баласагын бул саптар менен дүйнөнүн астрономиялык сүрттөлүшүн түзүүгө алгачкы боекту сүртүп, тегеренме асман тынымы жок кыймылда экендигин белгилеген.

Жерде, көктө Күн баарынын эгеси,
Сага жашоо, өмүр берген дал өзү.

[1, 32-б.]

Табиятка жашоо, өмүр берген Күн деп эсептеп, дастандын түп өзөгүн ага байлап, адилетүү падышаны Күн тууду атады. Ай толду - баш вазири, Ак дилмиш – ак дилдүү, акылы терең, ойу кенен вазир, Өткүрмүш – өткөнгө каниет кылган, байлыка, мансабка умтулбаган вазир. Күн менен Ай асманга таандык болуп, калган экөө жерге таандык, пенделер.

Теңир Тоо аскаларында петроглифдерде асман телолорунун символдору, астрономиялык кубулуштардын сүрөттөрү Борбордук Азиядагы орто кылымдагы окумуштуулардын көз караштарынын калыптанышына көмөк берген деп эсептейбиз. Саймалуу Ташта Күн Теңири деп аталган сүрөттө (1-сүрөт) адамдын башынан чыгарылган 19 шоола Күн менен Айдын 19 жылдык цикли баяндалган. Байыркы жыл санакчылар Күн жана Айдын баткан чекиттерине үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүп, ал чекиттерге таштан белги коюшуп аныкташкан. Бул таш белгилер кылымдардан кийин, Соң Көлдө Манастын Таш Тулгасында Күн менен Айдын 8 жана 72 жылдык циклин аныктаган таш обсерваторияга айланган [7, 32-б.].

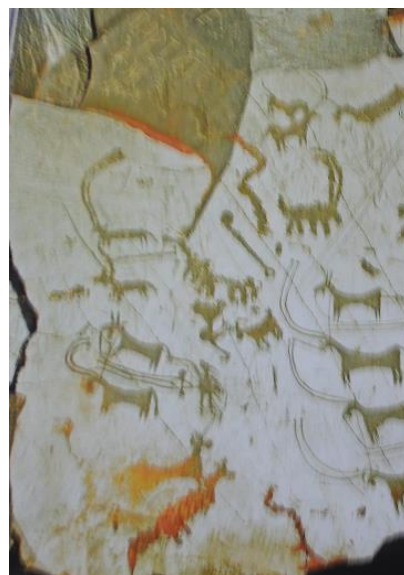
Саймалуу Ташта Асман менен Жердин тирөөчү аталган сүрөттө асмандын көрүнгөн бөлүгүн купол сыяктуу сүрөттөлгөн (3-сүрөт, солдо). Бул сүрөттүн оң жагында адам колуна көтөргөн көп чекиттер менен жылдыздуу асман баяндалып, жаныбар сымал сөлөкөттөр Күн, Ай жана жогорку кульминацияда турган асман телосу сүрөттөлгөн деп эсептейбиз. Байыркы жылдыз картасында (зодиак алкагындагы Үркөр (Телец), Кош Өгүз (Близнецы), Араба (Возничий) топ жылдыздары, кыйгач кош сызык менен Саманчы жолу, ийри сызык менен ошол доордогу дүйнөнүн уюлу жайгашкан Укурук (Дракон) топ жылдыздары сүрттөлгөн. Ортодогу кош тегерек азыркы кезде астрономияда Ай жаңырган маалынын символу: кара тегерек Ай, ак тегерек Күн, . Манастын күмбөзүндө кош тегерек менен уруулардын биригүүсүнүн символу катары берилген [6, 32-б.].

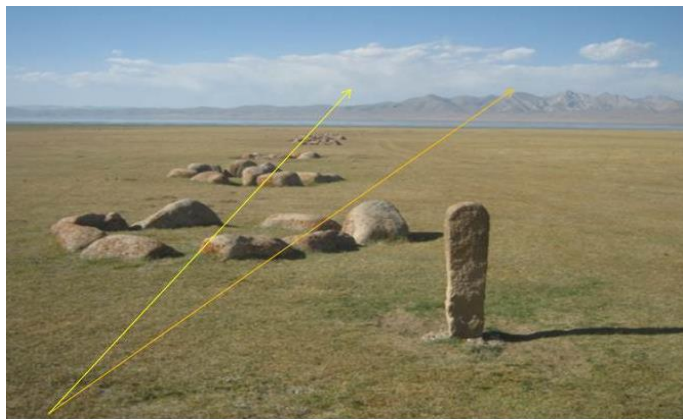
Күн теңири

Асман Жердин тирөөчү

Жылдыз картасы

Манастын таш тулгасы

Зодиак алкагы жана 7 планета

Теңир Тоо таш китептеринде сакталган байыркы астрономия бабалардын асман кубулуштары жөнүндө билимдери терең болуп жана ал билимдер биздин доорго чейин сакталган.

Орто кылымдагы Борбордук Азиялык астрономдор Фараби, Беруни, Ибн Сина сыяктуу дүйнө Теңирдин буйругу менен пайда болуп, андан ары табигый мыйзам ченемдер менен өнүгөт деген концепцияны уланткан. Жусуп Баласагындын дүйнө таанымы Теңир Тоодогу байыркы астрономия менен калыптанып, андан ары өнүктүргөн. Петроглифдерде планеталардын символдору сакталып, алардын зодиак топ жылдыздарына карата жайгышуулары да баяндалган. Зодиак топ жылдыздардын алкагы Ноокаттын Чили Сай капчыгайында даана сакталган (5-сүрөт). Топ жылдыздар чек аралар менен бөлүнүп, тик бурчтук менен сүрөттөлгөн. Зодиак алкагындагы Төө (Змееносец) 13-топ жылдыз (үч бурчтук менен сүрөттөлгөн) менен Акраб (Скорпион) бириктирилип б.з. 1-миң жылдыгында 12 топ менен эсептелип калган. Алкактын борборунда гүлдүн 7 желекчеси менен Жерди курчаган 7 планета сүрөттөлгөн деп эсептейбиз. Ж. Баласагын зодиак топ жылдыздарды «бурч» деген термин менен берген. Демек, бул доордогу астрономдорго Теңир Тоо петроглифдердин мазмууну түшүнүктүү болгон. Саймалуу Ташта Күндүн тутулуусу Ай менен Күндүн символу менен даана сүрөттөлгөн (5-сүрөт). Теңир Тоолук байыркы астрономдор Күн тутулуу кубулушун Ай Күн дискасы жаап каларын даана түшүнгөн. Оң жакта диск орто кылымга чейин Күн символу катары кабылданган, сол жактагы диск менен Ай сүрөттөлгөн. Бул Ай Күн дискине жакындап, тутулуунун баштапкы фазасы көрсөтүлгөн. Ж. Баласагын: «Барынан эң жапызы Айдын өзү, Күнгө каршы турганда толор кези» [1, 37-б.]деп Ай толгон маалын Күн батып баратканда чыгыштан толгон ай көрүнөөрүн түшүнүктүү баяндаган.

Жусуп Баласагын дүйнөнүн геоборбордук системасын поэзиянын тили менен биринчи болуп баяндаган. Планеталардын түркчө аталыштарын төмөнкүчө берген: *Секентир* (*Сатурн*), *Онай* (*Юпитер*), *Коруд* (*Марс*), *Йашик* (*Күн*), *Сэвит* (*Чолпон*), *Арзу* (*Меркурий*), *Йалчик* (*Ай*). [5. 41.]

Көк асманга чачып койду жылдызды,
Кара түнгө каршы койду күндүздү.
Айрым жылдыз, түнкү көктүн саймасы,
Дагы бири көктү коргоп айланды.
Кээ бири адамдарга турмуш сабагы,
Кээ бирин **көчмөн** жылдыз жасады.
Баарынан эң үстүндө **Сатурн** жайгашып,
Эки жыл сегиз айда бир бурчту өтөт басып.
Юпитер – экинчиси, Жерди айланып,
Он эки айда асман бурчун өтөт басып.
Үчүнчүсү-опурталдуу **Марс** болот,
Ал каарыса жашоо, өмүр токтолот.
Төртүчүсү – **Күн** жайгашып катарда,
Жылуулук, жарык чачат бүт ааламга.
Бешинчиси - көркү артык **Чолпону**,
Караганда унуткарат кайгы мунду.
Арзу жылдыз турат андан төмөнтө,

Ой тилек аткарылат аны көргөндө.
Баарынан эң жапызы **Айдын** өзү,
Күнгө каршы келгенде толор кези.
[1, 57-б.]

Ж. Баласагын асман телолорунун жайгашуусун ишенимдүү баяндап, алардын асман сферасында кыймылын ылдамдыгын так көрсөткөн. Планеталарды Х кылымга чейин 7 асман телосу белгилүү болгон. Ааламдын борборуна Жер жайгашып, Жердеги ар бир байкоочуга алар Жерди көрүнөт. Сатурн планетасы топ жылдыздарга салыштырмалуу болжол менен 29 жылда, Юпитер 12 жылда айланып чыгат. “Кутадгу билик” дастанында бул эки планетанын асман сферасында кыймылынын ылдамдыгы бир топ жылдызды (30^0 тук жааны) 2 жыл 8 айда жана 12 айда өтөрүн көрсөткөн.

Сатурн планетасын бир топ жылдызды өткөн өкөн убактысын ай жылы менен эсептейбиз:

2 ай жылы * 354, 36 сутка + 8 ай*29, 53 сутка = 944,46 сутка.

944,46 сутка : 354, 36 сутка = 2,67 ай жылы = 2 жыл 8 ай.

Юпитер планетасы жылдызга карата айлануу мезгили 11,87 күн жылы, ай жылы менен эсептегенде 12 жыл болот. Бир топ жылдызды (30^0 жааны) 12 айда же 1 жылда өтөт. Мындай маадматтар орто кылымда жашаган башка астрономдордон кезднштибедтик. Ж. Баласагын астрономиялык байкоолорду үзгүлтүксүз жүргүзгөн жана эсептөөлөрдү колдонгон астроном болгон деп айтууга негиз бар.

Бул маалымат ай жылсанагынын эсбине туура келет. Жусуп Баласагын Күн жылсанагы 1069-жылы жарыяланган. Демек, Омар Хаям дан 10 жыл мурда баяндаган. Омор Хаям ар 33 жылда 8 жыл толук жыл киргизүү менен тактоо киргизип, 1079-жылы Жалал-ед-дин жылсанагы деп атаган.

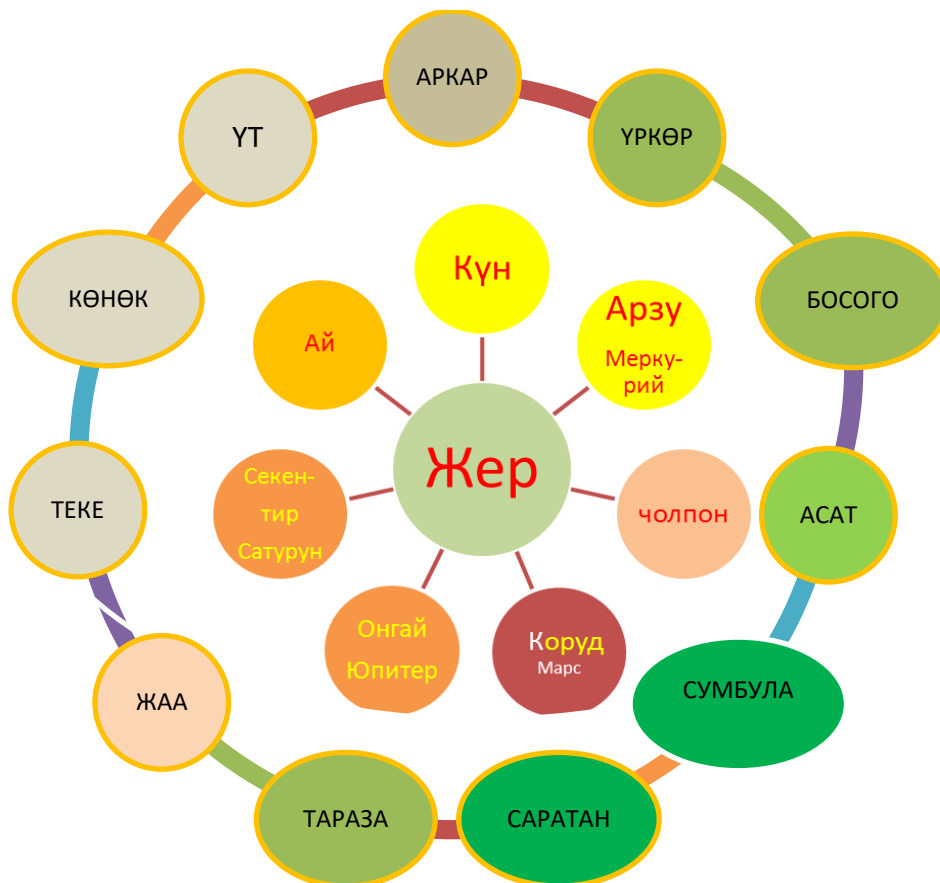
Жусуп Баласагын эклиптика тегиздигиндеги 12 топ жылдыздын түрк тилиндеги аталыштарын берип, үч-үчтөн төрт мезгилге бөлүп баяндаган:

Он эки топ жылдыз бар түндү курчаган,
Теңирим орун берип жайгаштырган.
Аркар жылдыз **Үркөр** менен катар келет.
Босого Саратанга жакын жүрөт
Артында **Асат**, **Сумбула**, **Тараза** бар,
Асат менен **Жаа** жакын кошуналар.
Артынан – **Теке**, **Көнөк**, **Үт** келет.
Үткө аралаш жаз келип кут кирет.
Үч белги жазага , үчү жайга
Үчү – күз, үчү кышка төбөл.
Жерге, сууга, отко, обого үчтөн тийди,
Баарына энчи берди үчтөн белги.
Бири-бирине булар каршы теңдешсиз,
Бири-бирине булар каршы элдешкис.
Жолукпай айлампада тынбай тегеренет,
Көрүшпөй, бири бирин ээрчип жүрөт.
Теңирим аны ошентип жасап койгон,
Адашпай ээрчишет ошол бойдон
Мен мында көп нерсени бүттүм айтып,
Акыл калчап калганын аларсың чечи .
[1, 58-б.]

Бул ыр саптарында Ж. Баласагын Күн жылсанагын топ жылдыздарга Күндүн кыймылы менен баяндаган. Түп нускадагы топ жылдызлардын аттары азыркы кыргыз тилиндеги аттар мене окшоштуктар аныкталат.

Kozi (Kozy) – азыркы кыргыз тилинде Аркар (жапайы кой) деп айтылат. **Erentir** – азыркы кыргыз тилинде **Босого** деп айтылышы бул топ жылдыздын 4 жарык жылдызы төрт бурчтук боюнча жайгашып, Күн менен Ай алардын ортосунан өтөткөндүктөн ушундай аталып калган. **Kuṣik** – Саратан (Күкүк – деген аты да бар, **Bugday başi (Sünbüle)** – Сумбула (бооланган буудайдын машагы – “Сумбула чыкса суу муздайт” деген лакаб бар). **Könök** – Көнөк – жылкынын терисинен жасалган сүт сааган идиш. **Balik (Hut)** – азыркы кыргыз тилинде да ушундай айтылат. [5, 42]. “Үйгө үт кирет, үт менен кошо кут кирет”, “Жакшылыгына алса үт, жамандыгына алса жут” деген лакабдар бар. Жылсанакчылар бул айда жылдыздардын жүрүшүнөн, башка табият кубулуштарына байкоо

жүргүзүү менен алдыдагы айга мүнөздөмө беришкен. Жусуп Баласагын дастанда астрономиялык кубулуштарды асман телолорунун атайын аттары жана терминдер менен баяндаган. Бул чыгармада Күнгө карата жылсанагы толук чагылдырган. Жыл мезгилдерине карата бөлүштүрүү Ж. Баласагынга гана таандык, араб жана перс астрономдору жылды мезгилдерге бөлүштүргөн эмес. Бул күн жылсанагы 1069-жылы түзүлүп, дүйнөнүн бул бурчтарын тарап, кытайлар «Мамлекет түркүгү», ирандыктар «Шах китеби», турандыктар «Кутадгу бийлик» деп атаган.

Жусуп Баласагындын космологиялык теориясы байыркы грек ойчулдарынын үчилтиктүү идеясын улантуу менен зодиактын 12 топ жылдызын баяндап, дүйнөнү түзгөн төрт негизге (от, суу, аба, жер) үчтөн бөлүштүргөн. Жусуптун пикири боюнча төрт негиз бири бирине карама каршы, бирок дүйнө карама-каршы тараптардын биримдиги менен күрөшүнөн пайда болгон жана жашап турат.

Бири-бирине булар каршы элдешкис,
Бири-бирине булар душман теңдешсиз.
Жолукпай айлампада тегеренет,
Көрүшпөй бирин-бири ээрчип жүрөт.

Замандаштары Беруни, Ибн Сина, Омар Хаямдан Жусуп айрымаланып, бул чыгарманы түрк тилинде жазагандыгында. Жусуп Баласагындын жана Махмуд Барскоонинин эмгектери түрк элдерин тилин жана маданиятынын пайдубалын түзгөн. Бул чыгармалар маданияты гүлдөп турган Карахандар мамлекетинин рухий негизин түзүп турган. Ар түрдүү кесиптеги адамдардын коомдогу ордун жана аларга кандай мамиле жасоонун эрежелерин иштеп чыккан. «Жылдыз саноочуларга кандай мамиле керектиги» деген ырда математика, астрономия илимдаринин зарылдыгын жана маанилүүлүгүн даңазалаган:

Жусуп Баласагындын өмүрү Карахандар мамлекетинин илими жана маданияты гүлдөп турган кезине туш келип, анын өнүгүшүнө зор салым кошкон. Чыгармада орто кылымдын гуманитардык жана табият таануу илимдерин топтоп, системага салууга аракеттер жасалган. Аль-Хорезм, Аль-Беруни, Ибн-Сина, Жусуп Баласагын, Махмуд Барскани, Улугбектин эмгектери XX к. чейин Кыргызстандын медреселеринде окутулуп, кыргыз элинин билимдүү катмарынын эмгектеринде

жашап келген. XIII-XX к. доордогу интелегенциянын эмгектери жана чыгармалары совет доорунда жоготулуп, тарыхыбыздан өчүрүлгөн.

«Куттуу бийлик» дастанын түп нускадан терең изилдеп, астрономиялык жана табият кубулуштар тууралуу билимдерди жана терминдерди тактоо зарыл деп эсетеим. Бул изилдөөлөр тарыхыбызды терең үйрөнүүгө жана улуттун абройун көтөрүүгө чоң салым болот.

Колдонулган адабияттар

1. Баласагын Ж. Куттуу билим. Которгон Т. Козубеков. – Бишкек, 1993.
2. Сыдыкбеков Т. Кут белгиси билик.
3. Закиров З. Жусуп Баласагын – кыргыздын улуу ойчулу. – Бишкек, 2003.
4. Бекбоев А. Квитеизмден – гуманизмге.
5. Sebahat Deniz. Yusuf Has Hacıb`in bilime verdiği önem ve astronomi bilgisinin Kudadgu biligde tezahürü // “Жусуп Баласагын жана анын идеяларынын азыркы учурдагы орду”: аттуу Эл аралык конференциясынын материалдары. – Бишкек, 2005.
6. Петроглифы Южного Кыргызстана. Фонд История Восточной Азии. Факультет истории и религиоведения КНУ, 2012.
7. Калыбеков А., Бейшеналиева Д.Ж. Баласагындын «Кут Билим» дастанында дүйнөнүн астрономиялык сүрөттөтөлүшүнүн өнүгүүсү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2016.
8. Чороев Т.К. Махмуд ибн Хуейин ал-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». – Фрунзе, 1990.
9. Калыбеков А. Распознавание и датировка петроглифов Саймалуу-Таш // Материалы первого алтаистического форума. Тюрко-монгольский мир большого Алтая: “Историко-культурное наследие и современность”. – Барнаул, 2022.
10. Бабаев Д., Калыбеков А. Метеоритный кратер как астрономическое событие в Саймалуу-Таш // Материалы международной научно-теоретической конференции на тему «Место Абурейхан Беруни с истории персидско-таджикской культуры», посвященной 1050-летию великого мыслителя // Бохтар, Республика Таджикистан, 2023.

УДК 83 (576.3)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-300-306

Мурасатов Б.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Мурасатов Б.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Murasatov B.A.

KNU named after J. Balasagyn

ТИЛ ИЛИМИНДЕ СҮЙЛӨШҮҮ КЕБИНИН СИНТАКСИСТИК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ СИНТАКСИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ В ЛИНГВИСТИКЕ SYNTACTIC FEATURE OF SPOKEN LANGUAGE IN LINGUISTICS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада тил илиминдеги сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүнүн ар түрдүү функционалдык типтери белгилүү даражада иштелген болсо да, дагы деле тереңирээк иликтөө талап кылуучу айрым жактары да бар экени каралат. Сүйлөшүү кебинин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү негизги темалардын бири болору анык. Тил илиминде сүйлөшүү кебинин түрлөрү, өзгөчөлүктөрү жана сүйлөшүү кебинин элементтеринин адабий тилде колдонулушу, аны үйрөнүү иштери жыйынтыкталып, сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрү, алар менен байланыштуу болгон, параллелизмдер, байланыш конструкциялары, сөз-сүйлөмдөр, вокативдик сүйлөмдөрдү баяндалышы иргелип, оозеки, көркөм, драмалык чыгармалардын негизинде иштелери макалада аныкталат.

Аннотация: Несмотря на то, что различные функциональные типы синтаксической особенности разговорной речи в лингвистике были до некоторой степени проработаны, все же есть некоторые аспекты, которые требуют более глубокого изучения. Изучение характеристик самой разговорной речи является одной из основных тем. В статье подведены итоги работы по изучению в лингвистике типов, особенностей разговорной речи и использования элементов разговорной речи в